

С. Руденко,

Харківський державний університет харчування та торгівлі, м. Харків

СЕМАНТИКА ГЛЮТОНІМІВ-ІНСТРУМЕНТАТИВІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті «Семантика глютонімів-інструментативів в українській мові» С. Руденко розглядає концептуальні зв'язки в українській мовній картині світу між значеннями глютонімів-інструментативів «ложка» й «ніж», етнокультурними поняттями й текстами, що розшифровують цей зв'язок.

Ключові слова: концепт, глютонім, інструментатив, семантика, етноконцептологія.

В статье «Семантика глютонимов-инструментативов в украинском языке» С. Руденко рассматривает концептуальные связи в украинской языковой картине мира между значениями глютонимов-инструментативов «ложка» и «нож», этнокультурными понятиями и текстами, которые расшифровывают эту связь.

Ключевые слова: концепт, глютоним, инструментатив, семантика, этноконцептология.

In the article «The semantic of gluttonims-instrumentatives in Ukrainian language» by S.rudenko considers conceptual links in Ukrainian lingual world picture between the nominations of gluttonic instrumentatives «spoon» and «knife», ethno-cultural concepts and textems, which decode this link.

Keywords: concept, gluttonim, instrumentative, semantics, ethno-conceptology.

Як відомо, концепт є ключовим поняттям когнітивної лінгвістики, адже фіксація певного концепту за мовним знаком є базою формування семантичного простору мови. Збереження та трансляція концептосистеми етносу відбувається переважно за рахунок мовної вербалізації концептів й інформації, яку вони представляють [15, с. 258].

Проблемами лінгвоконцептології у різний час і на різних обсягах плідно займалися **Н. Арутюнова**, С. Аскольдов, О. Бабушкін, А. Вежбицька, І. Голубовська, К. голобородько, С. Жаботинська, **В. Зусман**, В. Карасик, В. Колесов, Т. Космеда, **В. Кравченко**, Є. Кубрякова, **К. Кузнецов**, Д. Лихачов, Л. Лисиченко, О. Маленко, **В. Маслова**, Р. Павільоніс, **Дж. Сарторі**, **Л. Сваричевська**, О. Селіванова, Б. Серебренников, Г. Слишкін, **А. Соколова**, Ю. Степанов, І. Стернін, Дж. Фодор, **І. Школенко та ін.**

Ядром концепту є поняття, фіксоване у вигляді пропозиційних структур і позначене певною номінативною одиницею. Концепти зароджуються в процесі пізнавальної діяльності, відображають й узагальнюють досвід людини й інтеріоризовану її свідомістю дійсність, підводячи інформацію під певні вироблені суспільством категорії та класи. Слово є засобом доступу до концептуального знання, однак воно може представляти різні концепти, тому мова є доволі компактним засобом концептуалізації [15, с. 257].

У фокусі нашого дослідження перебувають глютоніми (від лат. *gluttio* – ковтати, споживати) – лінгвістичні знаки з широким спектром плану вираження (від слова до тексту) та плану змісту (репрезентація харчової картини світу в складі кулінарного, магічного, антропоцентричного, анімастичного, зоолатричного та інших культурних кодів). Глютоніми рубрикуються за такими категоріями, як натурфакти, артефакти, локативи, темпоративи, інструментативи, кваліфікативи, ідентифікатори, регулятиви, коментативи, дескриптиви тощо. **Метою** нашого дослідження є спроба встановлення концептуального зв'язку між номінаціями глютонічних інструментативів «ложка» й «ніж», номінаціями пов'язаних із ними етнічних концептів і текстами, що декодують цей зв'язок. **Матеріалом** дослідження стали різносубстратні за способами формування та представлення знань одиниці етнокультурологічного характеру, зафіксовані в українських наукових, науково-популярних, етнолінгвістичних, історичних, фольклорних, етнографічних джерелах.

Текстевою, слідом з Селівановою, вважаємо «абстрактну інваріантну одиницю текстового рівня мови, що характеризується певним тематичним змістом, композиційною структурою, відбором лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних засобів та інтенційно-прагматичними особливостями» [15, с. 603].

У етнолінгвістичному словнику «Славянские древности» глютонічний інструментатив *ложка* розглядається як «предмет домашнього начиння, що використовується в календарних і сімейних обрядах, гаданнях та народній медицині» [16, с. 129]. У первісній свідомості ложка сприймалася як річ, через яку до тіла надходить життя в вигляді поживних речовин. У результаті спрощення цих понять виникло уявлення про ложку як про відповідник людської душі [7, с. 175].

Ложка була елементом наузів – найстаровинніших складних натільних оберегів. Імовірно, символізувала СИСТІТЬ, ДОСТАТОК, а отже, оберігала від злиднів і голоду [7, с. 167]. «Перед їжею ложки клали виїмкою доверху, що означало ЗАПРОШЕННЯ; після трапези їх перевертали, показуючи тим, що наїлися» [3, с. 282].

Із концептом ЗАПРОШЕННЯ пов'язане й словосполучення «проганяти кутю»: Після «Голодної вечері» діти тарабанили ложками об макітру з кутею. Це звалось «проганяти кутю», насправді ж проганяли не її, а мороз, зиму, Мару-Смерть, і щиро *запрошували* добрі сили весни та буйні води [3, с. 102].

«Українці вважають, що ложок на столі має бути стільки, скільки ідців, або менше, але не більше, бо це віщує господареві дому ЗУБОЖІННЯ» [12, с. 113]. У праці Б Гринченка «Изь усть народа» концепти ЗУБОЖІННЯ, ЗЛИДНІ вербалізуються через твердження, що «в Центральній Україні й досі вірять, що до перевернутої ложки, держало якої лежить на столі, а другий кінець на мисці, чіпляються злидні, тому її не можна так залишати» [4, 31]. На Чернігівщині не дозволялося «вішати» ложку на миску, «щоб злидні не лазили в миску», на Полтавщині не залишали ложки на ніч у глечиках, оскільки нечистий буде їх перебирати й торохтіти, через що діти не зможуть заснути [16, с. 130]. На Чернігівщині *злиднем* називають зайву ложку, що опинилася на столі [2, с. 25]. Концептуальний зв'язок ложки і ЗУБОЖІННЯ вербалізується в формі паремій: «Такі злидні,

що ложка зсохлася», «Прийшла ложка до рота, та їсти чортма», «Порожня / суха ложка рот дере», «Єдина ложка зсохлася» [11].

Ще на початку ХХ ст. були поширені магичні дії з ложкою для ПРИВОРУ: «Для цього дівчина намагалася зробити так аби хлопець, у якого вона закохана, поїв з її ложки. Потім вона цю ложку припалювала і вже нікому не давала її» [12, с. 113]. На Чернігівщині вираз «ложку припалити» означало «причарувати» [16, с. 133]. У весільній обрядовості дві ложки перев'язували червоною стрічкою, що символізувало ЄДНАННЯ, ЗГОДУ молодих [6, с. 340].

Концепт ЛІКУВАННЯ пов'язується з вербальною категоризацією багатьох магичних приписів, зафіксованих у народній свідомості. Наприклад, умиванням зі срібної ложки можна зцілитися від уроків [12, с. 113]. На Полтавщині вірили в силу так званої «відьмацької» ложки, якою їв старший у родині чоловік. Цю ложку передавали у спадок, її приписували лікувальні властивості. Особливого статусу набувала ложка після смерті її господаря, коли сила померлого допомагала подолати хворобу [8, с. 1115: цит. за 7, с. 170]. «Відьмарську» ложку високо цінували й навіть сварилися через неї; цією ложкою при болях і пухлинах горла злегка натискали на хворе місце по дев'ять разів уранці та ввечері протягом трьох днів. <... > В Україні вважали, що за допомогою ложки померлого власника можна позбавитися родимої плями, бородавки, нариву, пухлини в горлі» [16, с. 132]. «Остающаяся послѣ смѣрти кого-нибудь изъ семьи ложка, съ его мѣткою, называется одмиръска; ее сохраняють и даже не берутъ въ руки безъ особой нужды. Если сдѣлается нарость, то его надавливають одмиръской ложкой и – проходитъ» [9, с. 42].

Має лексема *ложка* й семантичний зв'язок із концептами СМЕРТЬ, ПОТОЙБІЧНИЙ СВІТ. Про поминальний обід на Різдво у Рівненському повіті М. Грушевський писав: «Хозяйка наготує якнайбільше страв, які любили «діди». Обід буває пізніш після полудня або надвечір. За обідом з кожної страви по ложці одкладають в окрему посудину, яку з ложками ставлять на ніч на покуття. Тут ще в посудині ставлять воду і вішають рушник, щоб уночі «душечки умерших» помилися і пообідали» [5, с. 226]. Подекуди вважалося небезпечним класти ложку вогоньком боком вгору – бо помреш з відкритими очима та ротом [10, с. 48]. Заборону класти ложку «дном догори» пояснює така легенда. Коли Юда домовлявся з вартою, як їм розпізнати серед апостолів Христа, то сказав, що за вечерею всі кластимуть ложку звичайно, а Христос її перевертатиме. Тут маємо трансформоване народною свідомістю уявлення про перевернуту ложку як ознаку приналежності до світу потойбічного. Ложка, яку, за легендою, Христос кладе не так, як це заведено, вказує на його приреченість, на швидку загибель [13, с. 384]. Зв'язок ложок зі світом померлих предків простежується і в поліському повір'ї про те, що на Русальному тижні заборонялося (особливо дівчатам) увечері мити ложки – бо русалка забере їх до себе [2, с. 165]. На Поліссі також заведено в першу річницю смерті людини залишати на могилі кухлик та ложку – для небіжчика [14, с. 252]. В Україні в ніч на Різдво члени сім'ї гадали, складаючи після вечері ложки вінчиком на край миски з рештками куті або встромляючи їх у кутю: якщо чиясь ложка за ніч упаде або перевернеться – її власник цього року помре. <... > «Гуцули гадали, встановлюючи ложки після вечері на лавці, притуливши їх до стіни: падині ложки вішувало власнику смерть» [16, с. 133].

Граматично зумовлено є загальновідома в українців прикмета: коли ложка впаде за обідом – до столу поспішає жінка, що визначається збігом жіночого роду іменників «ложка» і «жінка» (пор. : коли впаде ніж, говорять, що поспішає чоловік).

Концепт ТАБУ, пов'язаний з глютонічним інструментативом *ложка*, реалізується на текстовому рівні, через інформацію про те, що, скажімо, на Чернігівщині вірили, що під час переїзду до нової оселі ложок з собою брати не можна, щоб не перейшли в новий дім старі сварки чи суперечки. Не можна на ніч ложки лишати в мисках, бо діти погано спатимуть. Не можна двом їсти з однієї ложки, бо посваряться [12, с. 113]. Заборона їсти чужою ложкою мотивувалася також тим, що в кутиках рота з'являться «заїди» або на людину нападе ненажерливість [16, с. 130]. Не можна трусити мокрою ложкою, бо від крапель може розводитися нечиста сила [6, с. 340].

Інший глютонічний інструментатив – *ніж* – сприймається в народній свідомості як один із ОБЕРЕГІВ, вербалізуючись у текстах: «Ніж містить семантику заліза, входячи до низки залізних предметів, що застосовуються в лікувальній та очищувальній магії. У деяких випадках має фалічну символіку, асоціюючись з чоловічим началом» [16, с. 429]. Використання ножа як ОБЕРЕГА зумовлено також притаманною йому, як і всьому гострому, семантикою знешкодження уявної безпеки, здатністю вколоти її, поранити, пошматувати й таким чином знищити. «Разом із вогнем ніж є містичним охоронцем життя праведної людини, її заступником і другом» [3, с. 335].

Подекуди залізний ніж виконував функцію ОХОРОНИ. На Поліссі, виходячи із житла після пологів, жінка затикала за пояс ніж [3, с. 9]. Мати клала його під себе, коли годувала дитину грудьми [3, с. 335]. Як профілактичний засіб від поганого ока в колиску, під неї, на поріг клали ніж або вбивали його в одвірок, землю, ворота [12, с. 119]. Роговий ніж клали в колиску від уроків [6, с. 397]. Кум із кумою, ідучи хрестити дитину, брали з собою ніж, а також переступали через ніж, покладений на порозі, аби до ще не хрещеної дитини «не міг підступити нечистий дух». Коли дитина вперше піде, то щоб багатою була, треба було умовно черкнути ножем між ніг – перерізати пута [3, с. 335].

Освячений ніж часом сприймався як чарівна річ, яка може дати людині ВЛАДУ й ДОСТАТОК. «На Великдень ніж святити, щоб різати свячене» [6, с. 398]. Ніж, який кілька років поспіль святити разом з паскою (або 7 років різали ним свячену паску), набуває чарівних властивостей. Відомі магичні дії, після яких можна, за народними віруваннями, принести повітрям до себе задуману особу. «Коли ж побачиш людину, що несеться повітрям, потрібно легенько встромити цього свяченого ножа в землю, тоді той, хто летить, опуститься додолу» [12, с. 120]. За допомогою свяченого ножа можна здобути цвіт папороті. Для цього необхідно купити ніж,

7 років поспіль його освячувати й не різати нічого, крім свяченої паски, а тоді в купальську ніч іти до лісу, знайти куш папороті, окреслити навкруг себе коло й чекати півночі [12, с. 120]. «Хто бачить, що скарб горить, повинен зараз вбити ніж у землю там, де стоїть, і скарб не згасне, доки він не прийде й не забере його» [3, с. 60].

Магічні властивості ножа реалізуються через концепт ВІД'ЄДНАННЯ: «Якщо відьма довго мучиться і не може померти, можна покласти під неї ніж – агонія мине легше і швидше. На Покутті ніж клали на те місце, де шойно лежав покійний, аби нажитий за життя скарб не вирушив з ним» [12, с. 119].

Ніж міг давати ЗДОРОВ'Я та БЕЗПЕКУ: «Ножом припікали виразки, лікували рани від укусу змії» [3, с. 335]. Перш ніж замовляти від укусу гадюки, необхідно було мати біля себе ніж і воду, при замовлянні кровотечі – ніж і яйце [3, с. 184]. «Відоме й ворожіння над хворим за допомогою ножа. Знахар поколює хворого ножом у місце, що болить, за кожним разом кидаючи його об землю чи одвірок. Якщо ніж устряє, це свідчить про те, що хворобу долають, і хворий одужає» [12, с. 110]. За повір'ям, поширеним у Закарпатті, подорожньому нічого не загрожує, якщо при ньому буде ніж. Зі священним ножом ішли по лікарські трави. Наприклад, гуцули, перш ніж приступати до копання *матригану* – рослини, якій приписували магічні властивості, окреслювали навколо себе ножом коло, щоб ніякі злі сили не мали доступу до них [3, с. 184]. Ножом також на ніч хрестили вікна й одвірки, аби через них не влізла нечиста сила. Його застосовували подекуди й для лікування рожистих захворювань шкіри: «Шептять тричі, і з кожним разом брать ніж, терти об лаву, аж поки стане гарячим, і прикладувать гострієм до болючого місця» [12, с. 119].

Існує й низка ТАБУ, пов'язана з цим інструментативом. «Ножом для розрізання хліба і м'яса за столом міг користуватися лише господар, який перед цим хрестив буханку» [16, с. 433]. Нож не должно оставлять на столѣ, на окно тоже не слѣдуть его класть [9, с. 43]. На Головосіки взагалі не брали до рук ножа, навіть хліб ламали [3, с. 335]. У цей день заборонялося різати круглі плоди, оскільки вірили, що на розрізаному овочі виступить кров [16, с. 434]. У народному світогляді хліб співвідносився з тілом Христовим, через це в нього заборонялося встромляти ніж, оскільки це асоціювалося з пробиванням рук і ніг Спасителя під час розп'яття [16, с. 433]. Не лишають ножа на підвіконні, бо тоді янгол туди не сяде [12, с. 121]. Відповідно принципу, за яким шкідливий вплив на частину чогось негативно вплине на ціле, заборонялося торкатися ножом молочних продуктів: проводити ним по молоку, сметані, маслу, кришити ножом хліб у молоко, розмішувати ножом молоко або сметану, оскільки в корови потріскається вим'я, і вона доїтиметься кров'ю [16, с. 433]. Саме через це «молозеве їдять со сметаною, отколупывая ложкой; рѣзать же ножомъ не годится – у коровы дойки будутъ трескаться» [9, с. 24]. З таких самих міркувань в українських Карпатах заборонялося різати ножом бринзу [16, с. 434]. На столі ніж мав лежати так, щоб його вістря дивилося на хліб, а не навпаки; не можна класти ніж на ніж або ставити його вістря вгору; не дозволялося їсти з ножа або брати їжу через ніж, щоб не стати злим (тут ніж асоціюється з семантикою концептів КРОВОПРОЛИТТЯ та ВБИВСТВО); не варто подавати ніж комусь гострим кінцем, щоб не посваритися з цією людиною; не можна залишати його на столі на ніч: за одними поясненнями, цього не любить домовик, за іншими – чорт може зарізати ним людину. Якщо ніж опоганювався внаслідок контакту з мертвечиною, його слід було очистити, тричі увіткнувши в землю, на третій раз залишивши в землі на три години – без цієї процедури ним заборонялося різати хліб і м'ясо [16, с. 433]. Заборонялося класти ніж на стіл у поминальні дні, оскільки покійні, що прийдуть на поминальну вечерю, не зможуть через нього переступити [16, с. 434].

Отже, наше дослідження доводить, що найдавніші українські глютонічні інструментативи – *ложка* і *ніж* – є номінаціями не лише з безпосередньою семантикою «знаряддя для приготування їжі», а й частиною народної свідомості з цілим спектром етноконцептів, серед яких ОБЕРІГ, ЗАПРОШЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я, ЛІКУВАННЯ, БЕЗПЕКА, ОТРИМАННЯ ВЛАДИ, ЗБАГАЧЕННЯ, щоденні СИПІСТЬ і ДОСТАТОК, магія ПРИВОРОТУ, реалізація ЄДНАННЯ, ЗГОДИ, уникнення ЗУБОЖІННЯ, ЗЛИДНІВ, відмова від КРОВОПРОЛИТТЯ та ВБИВСТВА, УШАНУВАННЯ ПРЕДКІВ, зв'язок з ПОТОЙБІЧНИМ СВІТОМ, низка ТАБУ, значення яких декодується через наведені нами тексти.

Література:

1. Виноградова Л. Н. Девичьи гадания о замужестве в цикле славянской календарной обрядности (западно-восточнославянские параллели) / Л. Н. Виноградова // Славянский и балканский фольклор: Обряд. Текст : [Сб. статей]. – М. : Наука, 1981. – С. 13–44.
2. Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифоритуальная традиция славян / Л. Н. Виноградова. – М. : Индрик, 2000. – 432 с.
3. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 661 с.
4. Гринченко Б. Изъ устья народа / Гринченко Б. – Чернигов : Земская типография, 1901. – 494 с.
5. Грушевський М. Історія української літератури: у 6 т., 9 кн. / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – 392 с. – (Літературні пам'ятники України ; т. 1).
6. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
7. Завадська В. Ложка як відповідник людської душі у фольклорі та матеріальній культурі українців / В. Завадська // Вісник Львівського університету. – Львів 2006. – Вип. 37. – С. 167–176 (Серія філологічна).
8. Зеленин Д. Описание рукописей Ученого архива Императорского Русского Географического Общества / Д. Зеленин. – Петербург: Типография А. В. Орлова, 1914. – Вып. 1. – 484 с.
9. Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Кулянского уезда Харьковской губернии / П. В. Иванов [упоряд. і передмова М. М. Красикова]. – Харків : Майдан, 2007. – 58 с. (Серія «Студії з фольклору та етнографії Слобожанщини». – Вип. 2).

10. Калинин И. Народные приметы (записано в Мценском уезде в 1915 г.) / И. Калинин // Живая старина. – 1916. – № 2–3. – Прил. 5. – С. 47–49.
11. Міщенко Н. Слово батьків з усіх віків / Н. Міщенко, М. Міщенко. – К. : Богдана, 1998. – 1136 с.
12. Мусіхіна Л. Магія українців устами очевидця / Л. Мусіхіна. – К. : Гамазин, 2012. – 400 с.
13. Народная Библия: Восточнославянские этимологические легенды / [Сост. и коммент. О. В. Беловой]. – М. : Индрик, 2004. – 576 с.
14. Седакова О. Материалы к описанию полесского погребального обряда / О. Седакова // Полесский этнолингвистический сборник. Материалы и исследования. – М. : Наука, 1983. – С. 246–262.
15. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
16. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5-ти т. / [под общ. ред. Н. И. Толстого]. – М. : Международные отношения, 2004. – Т. 3: К (Круг) – П (Перепелка). – 704 с.